

Marcin Ziomek

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

ziomekmarcin@gmail.com

O przekładach *Boskiej komedii* Dantego na język rosyjski

Boska komedia Dantego zajmuje szczególne miejsce w panteonie światowej literatury. Należy jednak pamiętać, że ta synteza średniowiecznej myśli filozoficzno-teologicznej nie od razu trafiła do literackiego kanonu. Niemiecki historyk literatury i eseista oraz znawca piśmiennictwa wieków średnich Ernst Robert Curtius zauważa: „przyzwyczailiśmy się do tego, aby widzieć Dantego, Szekspira i Goethego jako trzy szczyty nowożytnej poezji. To jednakże wartościowanie narzuciło się niejako samo w stulecie śmierci Goethego” [Curtius, 1997: 358]. Dante, surowo oceniony przez teoretyków europejskiego klasycyzmu, dzięki romantyzmowi¹ wszedł do panteonu światowego klasycyzmu – „wolnego [...] od klasycystycznej teorii” [Curtius, 1997: 360] – jako największy poeta chrześcijańskiego średniowiecza. W XIX wieku *Boska komedia* była najczęściej i najchętniej tłumaczonym utworem literackim.

Literatura rosyjska przez długie stulecie zajmowała pozycję peryferyjną w polisystemie literatury europejskiej. Europejski kierunek rozwoju Rusi Kijowskiej został w dramatyczny sposób przerwany przez najazd tatarski oraz trwającą niemal dwa stulecia niewolę mongolską. W procesie stopniowego przełamywania izolacji kulturowej Rusi znaczącą rolę odgrywała literatura przekładowa. W XVII wieku kultura

¹ Polski dantolog Kalikst Morawski pisze: „Romantyzm stanowi złotą epokę kultu i zainteresowania osobą i dziełem poety średniowiecza, które stało się ulubionym okresem historycznym dla romantyków” [Morawski, 1986: V]. Dantologia romantyczna znacząco wykracza poza granice Włoch.

polska stała się głównym promotorem oddziaływania kultury europejskiej na kulturę ruską. Doniosłą rolę w tym procesie odegrała Akademia Kijowsko-Mohylańska, będąca kuźnią ówczesnych elit. Natomiast począwszy od XVIII wieku, coraz większą popularnością w Rosji cieszyła się literatura europejska. Kolejne tłumaczenia arcydzieł zachodnioeuropejskiej literatury przyczyniały się do udoskonalenia rosyjskiego języka literackiego i miały tym samym potwierdzać jego dojrzałość oraz europejską tożsamość literatury rosyjskiej.

Do XVIII wieku Dante był postacią zupełnie nieznaną w kulturze rosyjskiej². Dopiero w połowie tegoż stulecia rozpoczął się proces stopniowego wkraczania poety i jego twórczości do rosyjskiej kultury literackiej. Podobnie jak w innych krajach europejskich, romantyzm przyczynił się do popularności osoby Dantego w Rosji. Dla największego rosyjskiego poety – Aleksandra Puszkina – autor *Boskiej komedii* był, obok Szekspira, jednym z nauczycieli mistrzostwa poetyckiego. Natomiast Mikołaj Gogol, pisząc *Martwe dusze*, zamierzał stworzyć poemat na kształt dantejskiej trylogii. Należy jednak podkreślić, że dla romantyków inspirujący był raczej tragiczny los włoskiego poety niż jego utwory. Od lat dwudziestych XIX wieku próbowano także przeszczepić na grunt rosyjski dantejską terynę, a w latach czterdziestych tegoż stulecia zaczęły się pojawiać pierwsze próby tłumaczenia *Boskiej komedii* na język rosyjski. Można zaryzykować stwierdzenie, że poemat Dantego, będący *summą* łacińskiego – a więc zachodniego – średniowiecza³, stanowi w kulturze rosyjskiej w jakimś stopniu tekst obcy

² Podobna sytuacja występuje na gruncie kultury polskiej. Choć pierwsze wzmianki w Polsce o Dancem pojawiły się w roku 1416, to w kolejnych stuleciach odwołania do jego twórczości występowały niezmiernie rzadko. Dopiero romantyzm przyniósł żywe zainteresowanie osobą i dziełem włoskiego poety [zob. Morawski, 1986: CIV-CV].

³ Mieczysław Brahmer pisze: „*Boska komedia* stała się wielką «summą», strzeżoną syntezą kultury średniowiecznej, oparła się na dorobku zarówno tej epoki, jak i antyku, o ile mógł być wtedy dostępny myśli badawczej” [Brahmer, 1959: 8]. Jednocześnie jednak „będąc wielką syntezą średniowiecza, *Boska komedia* zarazem przekracza jego granice. Każąc Ulissesowi wzgardzić wygodą domowego zacisza i nie zważać na niebezpieczeństwa, byle poszerzyć krąg ludzkiego poznania, Dante stworzył nowy mit legendarnego Odyseusza, uczynił greckiego żeglarza zwiastunem Kolumba, zapowiedzią niespokojnych, odkrywczych umysłów Renesansu, nie kończącego się pocztu badaczy nowożytnych” [Brahmer, 1959: 15].

kulturowo, m.in. i z tego względu, że prawosławna eschatologia nie zna pojęcia czyśćca. Iwan Jesaulow pisze:

Brak tego „pośredniego” toposu znacząco wpływa na rosyjskie widzenie świata, które w tym przypadku opiera się na binarnej mentalności prawosławnej. Stąd wynika szczególny maksymalizm etyczny („wszystko albo nic”), tendencja do natychmiastowej kwalifikacji „przeklętych problemów” oraz brak zadowolenia z połowicznego sukcesu lub niepowodzenia. Charakterystyczne, że prób wprowadzenia do drugiego tomu *Martwych dusz* czyśćca jako szczególnego ogniwa w trójwarstwowej strukturze utworu doprowadziła M. Gogola do artystycznej klęski (nieukończenie „poematu”). Stało się tak, ponieważ trzyczęściowy kosmos powieści pozostawał w głębokiej sprzeczności z binarną świadomością prawosławną [Jesaulow, 1999: 386].

Ciekawą tezę dotyczącą recepcji *Boskiej komedii* w kulturze rosyjskiej postawił historyk literatury Michaił Andriejew w pracy „Nowe rosyjskie tłumaczenia *Boskiej komedii* w świetle jednej idei M.L. Gasparowa” (*Новые русские переводы „Божественной Комедии” в свете одной идеи М.Л. Гаспарова*). W artykule poświęconym najnowszym rosyjskim przekładom poematu Dantego badacz odwołał się do tezy wybitnego rosyjskiego literaturoznawcy, tłumacza Horacego, Owidiusza, badacza literatury antycznej Michaiła Gasparowa (1935-2005). Zdaniem Gasparowa rozwój kultury rosyjskiej warunkowany jest dwoma, naprzemiennie występującymi procesami – poszerzaniem (*движение культуры вширь*) i pogłębianiem (*движение культуры вглубь*). W XVIII stuleciu literatura rosyjska zaczęła zapoznawać się z najważniejszymi osiągnięciami literatury europejskiej, czyli poszerzała swój materiał, by następnie zgłębić go i twórczo przyswoić, co nastąpiło w pierwszej połowie XIX wieku. W połowie XIX stulecia wraz z nowym pokoleniem kulturowym – pokoleniem raznoczyńców – nastąpił kolejny proces rozwoju kultury wszere, by w epoce modernizmu mogło dokonać się kolejne pogłębienie materiału literackiego. Andriejew zwraca uwagę, że w okresach pogłębiania kultury twórczością florenckiego poety interesowali się przede wszystkim poeci, natomiast w epokach, kiedy następował proces poszerzania – tłumacze. Recepcja twórczości Dantego przebiegała niejako dwutorowo. Pogłębianie znajomości dzieł autora *Boskiej komedii* przez największych rosyjskich poetów nie

łączyło się ze wzrostem liczby przekładów i odwrotnie – przekłady nie wpływały na twórczą asymilację dorobku Dantego w kulturze rosyjskiej [zob. Андреев, 2008: 120].

Pierwsze tłumaczenie *Boskiej komedii* na język rosyjski powstało w 1842 roku i był to przekład prozą *Piekła*. Jego autorką była Jelizawie-ta Kołogriwowa (1809-1884), posługująca się pseudonimem Fan-Dum Fiodor. Krytycy, wśród nich największy ówczesny rosyjski krytyk literacki Wissarion Bieliński, bardzo dobrze przyjęli to tłumaczenie.

W drugiej połowie XIX wieku ukazało się kilka całościowych tłumaczeń poematu Dantego, spośród nich najbardziej udany okazał się przekład profesora medyka Dmitrija Mina, publikowany we fragmentach w latach 1843-1879. W całości przekład ukazał się dopiero na początku XX wieku. Należy także wspomnieć o literalnym przekładzie *Boskiej komedii* autorstwa poety-satyryka i tłumacza Dmitrija Minajewa (1855-1879). Pierwsze całościowe tłumaczenia *Boskiej komedii* otworzyły dyskusję na temat kształtu językowego poematu Dantego i obecności tegoż dzieła w rosyjskiej kulturze literackiej.

Autorem najbardziej znanego rosyjskiego przekładu *Boskiej komedii* jest jeden z twórców sowieckiej szkoły tłumaczenia poetyckiego Michaił Łoziński, który nad tłumaczeniem pracował w latach 1939-1942. Dzieło Łozińskiego uzyskało oficjalne uznanie, a jego autor został uhonorowany w 1946 roku Nagrodą Stalinowską pierwszego stopnia za „wzorcowy przekład *Boskiej komedii*”. Należy podkreślić, że w całej sowieckiej historii tylko ten przekład został nagrodzony wyróżnieniem tak wysokiej rangi. W ten sposób czynnik zewnętrzny na długie lata usankcjonował miejsce tego tłumaczenia w sowieckim polisystemie literackim. Na nowe przekłady przyszło czekać ponad pięćdziesiąt lat. W 1995 roku ukazała się *Boska komedia* w przekładzie Aleksandra Iljuszyna – teoretyka literatury, poety i profesora Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. Michaiła Łomonosowa, a w 2006 roku w tłumaczeniu Władimira Marancmana (1932-2007) – literaturoznawcy i metodyka, profesora Rosyjskiego Pedagogicznego Uniwersytetu Państwowego im. Aleksandra Hercena w Sankt Petersburgu. Należy także zwrócić uwagę na przekład *Boskiej komedii* autorstwa rzeźbiarza i tłumacza Władimira Lempорта (1922-2011), który to przekład ukazał się wraz z rysunkami autora w 1997 roku. Tłumaczenie zaskakuje tym, że np. w miejsce drugiej pieśni *Piekła* pojawiają się rozważania

tłumacza. Z częścią przekładu można zapoznać się stronie internetowej <http://stihi.ru/avtor/lemport>.

Rosyjskie tłumaczenia *Boskiej komedii* tworzą swoisty system aktów komunikacji, w którym centralne miejsce zajmuje „klasyczny przekład” Łozińskiego, stanowiący punkt odniesienia dla nowych tłumaczeń. O jego ugruntowanej pozycji w rosyjskiej kulturze literackiej świadczą kolejne wydania dantejskiego poematu. Theo Hermans zwraca uwagę: „Nowy przekład może dążyć do zastąpienia jednego czy wielu istniejących, ale nie będzie ostatnim w serii i sam też może zostać zastąpiony przez kolejne wersje, których powstanie zawsze jest możliwe” [Hermans, 2009: 301].

Pierwsze całościowe tłumaczenie *Boskiej komedii* na język rosyjski spotkało się z surową krytyką poetów symbolistów. Walerij Briusow zarzucił Dmitrijowi Minowi, że znacząco zubożył styl oryginału i tylko częściowo zachował charakter dantejskiego obrazowania. Ponadto, zdaniem autora *Ognistego anioła*, tłumacz dla zachowania rytmu i rozmiaru wiersza pododawał zbędne elementy nie w stylu Dantego. Poeta – przekonany, że *Boska komedia* jest przekładalna na język rosyjski – przystąpił, wraz z innym czołowym symbolistą starszego pokolenia Wiaczesławem Iwanowem, do prac nad nowym tłumaczeniem poematu. Próba zakończyła się jednak niepowodzeniem [zob. Голенищев-Кутузов, 1971: 466-467].

Tłumaczenie Łozińskiego zdecydowanie przyćmiło dziewiętnastowieczne próby – bo chyba tak należałoby nazwać te przekłady – przyswojenia *Boskiej komedii* rosyjskiemu czytelnikowi. Łoziński jako pierwszy próbował oddać w swoim przekładzie swoistość poetyki i stylistyki oryginału. Kalikst Morawski pisze: „Jednym z aspektów poezji Dantego jest umiejętne połączenie realności z fantazją. Powstają na tym tle obrazy, które w całości robią wrażenie zjawisk fantastycznych, a w szczegółach wykazują istnienie elementów realistycznych” [Morawski, 1986: XCIII]. I dodaje: „Poezja Dantego odznacza się dużym bogactwem wszelkiego rodzaju tonacji i odcieni. Obfituje w elementy epickie, liryczne, tragiczne i komiczne” [Morawski, 1986: XCV]. Dzieło Łozińskiego w odróżnieniu od wcześniejszych tłumaczeń cechuje przede wszystkim o wiele większa różnorodność stylistyczna, przez co odzwierciedla złożony styl samego Dantego. Zwrócili na to uwagę członkowie kolegium redakcyjnego akademickiej serii „Pomniki literatury” („Литературные

памятники”), przystępując w 1967 roku do ponownego wydania *Boskiej komedii* w ramach tego prestiżowego wydawnictwa⁴ właśnie w tłumaczeniu Łozińskiego.

Aleksander Iljuszyn, przystępując w latach osiemdziesiątych XX wieku do prac nad nowym przekładem, postanowił maksymalnie rozszerzyć zakres stylistyczny rosyjskiego przekładu i stąd w jego tłumaczeniu pojawia się szereg – jak pisze Igor Pilszcznikow – „pierwotnych archaizmów”, „nieoczekiwanych neologizmów”, italianizmów czy nagromadzenie wyrażeń z języka potocznego [Пильщиков]. W przekonaniu tłumacza „klasyczny styl” Łozińskiego po pierwsze nie oddaje w pełni stylu Dantego, który to styl polegał na umiejętnym połączeniu archaizmów oraz neologizmów, a po drugie o wiele bardziej nadaje się do tłumaczeń utworów klasycystycznych. W przeciwieństwie do swoich poprzedników, Iljuszyn postanowił przetłumaczyć *Boską komedię*, a więc ponad 14 tysięcy wersów, jedenastozgłoskowym wierszem sylabicznym. Dotychczas w tradycji rosyjskiej stosowano prawie wyłącznie wiersz sylabotoniczny. Tłumacz, wykonując krok wstecz w zakresie wersyfikacji i odwołując się do tradycji siedemnastowiecznej sylabicznej poezji rosyjskiej (Symeon Połocki, Antioch Kantemir), miał na celu znacząco przybliżyć przekład do oryginału. Ów wersyfikacyjny wybór sprowadził na tłumacza krytykę, która wpisuje się w spór na temat rosyjskiego wiersza sylabicznego. Zdaniem niektórych badaczy sylabizm jest elementem obcym językowi rosyjskiemu, w związku z czym stanowi mało istotny epizod w rosyjskiej poezji. Należy zwrócić uwagę, że czytanie wiersza sylabicznego wymaga od czytelnika pewnego wysiłku w przeciwieństwie do wiersza sylabotonicznego, którego recytacja następuje niejako naturalnie i mechanicznie. Zabiegi Iljuszyna sprawiły, że jego przekład skierowany jest do niezwykle wyrobionego i odczytanego czytelnika filologa [Андреев, 2008: 123].

Władimir Marancman natomiast pragnął w taki sposób przetłumaczyć *Boską komedię*, by maksymalnie przybliżyć średniowieczny poemat współczesnemu czytelnikowi i uczynić go dostępnym jak najszerszemu

⁴ Seria powstała w 1948 roku. W jej ramach, pod egidą najpierw Akademii Nauk ZSRR, a od 1992 roku Rosyjskiej Akademii Nauk, ukazują się najważniejsze dzieła rosyjskiej i światowej literatury. Do tej pory ukazało się 625 tomów (dane z sierpnia 2013 roku).

kręgowi odbiorców. Zdaniem tłumacza „podniosły klasycyzm”, „zamierzona archaizacja” oraz „romantyczna wzniosłość” przekładu Łozińskiego tworzą stylistyczną perspektywę, która oddala oryginał od współczesnego odbiorcy [Андреев, 2008: 122]. Marancaman dążył do tego, żeby tekst *Boskiej komedii* był zrozumiały bez jakiegokolwiek dodatkowego komentarza, aby każda pieśń w ogólnym zarysie oraz budowie była czytelna dla współczesnego odbiorcy. Jego przekład poematu Dantego jest więc w jakimś stopniu twórczą adaptacją, twórczym przekładem, którego zadanie polega na przybliżeniu oryginału „początkującemu czytelnikowi”.

Obaj tłumacze niezwykle krytycznie odnieśli się do dzieła swojego poprzednika. Obaj negatywnie ocenili „klasyczny” styl Łozińskiego, nieprzystający do poematu Dantego. Tłumaczenie Iłjuszyna przybliża czytelnika do tekstu, natomiast przekład Marancmana odwrotnie – tekst do odbiorcy. Przekłady *Boskiej komedii* na język rosyjski pokazują, jak funkcjonuje opisana przez Hermansa obserwacja drugiego stopnia. Każdy z tłumaczy, tworząc swój własny przekład, komentował tłumaczenie poprzednika poprzez dokonywanie różnicujących wyborów, które w odmienny sposób prezentują oryginał w rosyjskiej kulturze literackiej. Każdy z rosyjskich przekładów jest również reprezentacją *Boskiej komedii* w innej tonacji stylistycznej. Każdy z przekładów jest także indywidualnym stylem „odgrywania oryginału” w systemie języka rosyjskiego.

BIBLIOGRAFIA:

- Brahmer, M. (1959), „Wstęp”, w: Alighieri, D., *Boska komedia*, przeł. E. Porębowicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 7-19.
- Curtius, E.R. (1997), *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przeł. A. Borowski, Universitas, Kraków.
- Hermans, T., (2009), „Przekład, zadrażnienie i rezonans”, w: Bukowski, P., Heydel, M. (red.), *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Znak, Kraków, s. 297-315.
- Jesaułow, I. (1999), „Czyściec”, w: de Lazari, A. (red.), *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, Ibidem, Łódź, s. 386-388.
- Morawski, K. (1986), „Wstęp”, w: Alighieri, D., *Boska komedia*, przeł. E. Porębowicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. I-CXV.

- Андреев, М.Л. (2008), „Новые русские переводы «Божественной Комедии» в свете одной идеи М.Л. Гаспарова”, *Новое литературное обозрение* 92, Москва, s. 120-124.
- Голенищев-Кутузов, И.Н., (1971), *Творчество Данте и мировая культура*, Наука, Москва.
- Пильщикова, И., „О «Божественной комедии» в переводе А.А.Илюшина”, [on-line] <http://old.russ.ru/edu/99-04-12/pilsch.htm> – 30.09.2013.

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą prezentacji najważniejszych tłumaczeń *Boskiej komedii* Dantego na język rosyjski. Przekłady poematu Dantego, funkcjonujące w rosyjskiej kulturze literackiej, tworzą pewien system aktów komunikacji, w którym centralne miejsce zajmuje przekład Michaiła Łozińskiego. Z jednej strony przekład ten bowiem znosi dotychczasowe próby przyswojenia rosyjskiemu odbiorcy *Boskiej komedii*, a z drugiej stanowi stylistyczny punkt odniesienia dla nowych tłumaczeń dokonanych przez Aleksandra Iljuszyna i Władimira Marancmana. Każde z tłumaczeń pokazuje, jak na różne sposoby można zaprezentować oryginał w przekładzie.

Słowa kluczowe: Dante, *Boska komedia*, kultura literacka, język rosyjski

SUMMARY

On translations of *The Divine Comedy* into Russian

The article attempts to present the most significant translations of Dante's *The Divine Comedy* into Russian. The translations of the poem functioning in Russian literary culture form a kind of a system of communication acts, in which the translation by Mikhail Lozinsky occupies the central place. This is because, on the one hand, this translation invalidates the earlier attempts at adapting *The Divine Comedy* for the Russian audience while on the other hand constituting a stylistic point of reference for later translations done by Alexander Ilyushin and Vladimir Marancman. Each of the translations demonstrates the diversity of possible interpretations of the original in another language.

Key words: Dante, *The Divine Comedy*, literary culture, Russian